

Տ. Հ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

ՈՒՇ-ՖԵՈՒԱԼԻՉՄԻ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆՈՒՄ (XVII—XVIII ԴԴ.)
ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արևելքում երկրագործության մեջ վերարտադրության հիմնական սրայմանը արհեստական ոռոգումն է, ուստի և անհրաժեշտություն է դառնում պետության սխստեմատիկ միջամտությունն այդ գործին: Վերամայական պայմանները և հողի յուրահատկությունը, առանձնապես այն անապատի հսկայական տարածություններում, որը ձգվում է Սահարայից, Արաբիայի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և Թաթարիայի վրայով, ընդհուպ մինչև Ասիական սարահարթի ամենաբարձր մարզերը, արևելյան հողագործության հիմքը դարձրին արհեստական ոռոգումների սխստեմը՝ ջրանցքների և ջրային կառուցումների միջոցով: Ինչպես Նգիպտոսում և Հնդկաստանում, այնպես էլ Միջագետքում, Պարսկաստանում և այլ երկրներում հեղեղներն օգտագործվում են դաշտերը պարարտացնելու համար. ջրի բարձր մակարդակից օգտվում են ոռոգվող ջրանցքները ջրով լցնելու համար: Ջրի խնայողական և համատեղ օգտագործման տարրական անհրաժեշտությունը, որն Արևմուտքում հարկադրեց մասնավոր ձեռնարկողներին կամավոր ասոցիացիաներ կազմել, ինչպես Ֆլանդրիայում և Իտալիայում, Արևելքում, որտեղ քաղաքակրթությունը խիստ ցածր մակարդակի վրա էր և որտեղ տերիտորիայի չափերը շատ ընդարձակ են կամավոր ասոցիացիաներ կյանքի կոչելու համար, այս տարրական անհրաժեշտությունը հրամայողաբար պահանջում էր իշխանությունը կենտրոնացնող կառավարության միջամտությունը¹:

¹ Կ. Մարքս, Ֆ. էնգելս, Ընտիր երկեր, հատ. 1, էջ 405—406:

Իրենց մի շարք նամակներում, Հնդկաստանին վերաբերող հոդվածներում, «Կապիտալում» և այլուր¹, Մարքսն ու Էնգելսը մատնանշում են, որ Արևելքում երկրագործական կուտուրայի հիմքը արհեստական ոռոգումն է, և դրանից էլ բխում են արևելյան հասարակություններին և պետություններին բնորոշ մի շարք գծեր։ Պետք է ասել, որ այս հարցը բավականաչափ լուսաբանված է Արևելքի երկրներին վերաբերող հին և նոր գրականության մեջ, չորան անդրադարձել են նաև եվրոպական ճանապարհորդները (Շարդեն, Դյուման, Բեռնիե և այլք)։

Սակայն ուշադրության արժանի է Մարքսի մի այլ կարևոր դիտողությունը, որը, մեր կարծիքով, հարկ եղած լուսաբանման և արժեքավորման չի ենթարկվել (չնայած վերջին ժամանակներս սովետական պատմադրությունը սկսել է ուշադրություն նվիրել այդ խնդրին)։ Դա ուշ միջնադարում քոչվորային ցեղերի դերի և նստակյաց բնակչության հետ նրանց փոխհարաբերության հարցն է։

Մարքսը գրում է. «Արևելյան բոլոր ժողովուրդների մոտ այն ժամանակից, երբ այդ պրոցեսը տեղի է ունենում, կարելի է ընդհանուր փոխհարաբերություն նշել այդ ցեղերի մի մասի նստակայության և մյուս մասի շարունակվող քոչվորության միջև»²։

Արևելքի մի շարք երկրներում (Իրան, Աֆղանստան, Հնդկաստան, Արաբական երկրներ), ուր XVII—XVIII դդ. հիմնականում տիրապետող էին ֆեոդալական կարգերը, երկար ժամանակ պահպանվում էին տոհմա-ցեղային նահապետական հարաբերությունները՝ կապված այդ երկրներում ապրող բազմաթիվ քոչվոր ցեղերի անասնապահական տնտեսության հետ։ Ասիայում քոչվորային տափաստանի և երկրագործական օազիսի կողք-կողքի գոյությունը, ընդարձակ տափաստանների և ալպյան արոտավայրերի առկայությունը ֆեոդալական դարաշրջանում խոշոր դեր է խաղացել երկրագործների և անասնապահների միջև աշխատանքի հասարակական բաժանման գործում։ Նստակյաց և քոչվոր ժողովուրդների միջև խաղաղ ճանապարհով կատարվող փոխանակությունը, նպաստավոր պայմանների առկայության դեպքում, զարկ էր տալիս առևտրա-դրամական հարաբերությունների, հետևաբար և կապիտալիզմի տարրերի, զարգացմանը։ Սակայն, պետք է նկատի ունենալ, որ դրանց միջև փոխանակությունը կատարվում էր ոչ միայն խաղաղ ճանապարհով (առևտրի միջոցով), այլև շատ հաճախ,

¹ См. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 9, 17, 21.

² Նույն տեղում, հատ. 21, էջ 488։

բռնի քոչվոր ցեղերի արշավանքների կողոպտիչ հարձակումների միջոցով։ Սրա հետևանքով հաճախ ավերվում էր արհեստական ոռոգման ցանցը, երկար ժամանակով ամայանում և անկման էին հասնում ողջ երկրներ։ Այդ մասին մատնանշվում է Մարքսի և էնգելսի աշխատություններում։ «Սրանով (արհեստական ոռոգման նշանակությամբ—Տ. Հ.) է բացատրվում նաև այն փաստը, որ մի ավերիչ պատերազմ ընդունակ է եղել ամբողջ զարեւ անմարդաբնակ դարձնել երկիրը և զրկել նրան իր ողջ քաղաքակրթությունից»¹։

Կիսաֆեոդալական-կիսանահապետական հարաբերությունները բնորոշ էին ոչ միայն քոչվորներին, այլև նրանց հարևան երկրագործ, նստակյաց հասարակություններին, քանի որ վերջիններս շարունակ ենթարկվում էին իրենց հարևանների անբարեբաղությանը։ Վերջինս արտահայտվում էր ոչ միայն քոչվորների կողմից ամբողջ մարզերի և երկրների գրավումով, և, դրանով իսկ, նստակյաց բնակչությանը ցեղային բեկերի, սուլթանների, խանների և էմիրների իշխանությանը ենթարկելով, այլև՝ ֆեոդալական հարաբերությունների նորմալ զարգացման կասեցումով։ Միայն նստակեցության և երկրագործական աշխատանքի անցնելուց հետո է, որ քոչվորները ենթարկվում են ֆեոդալական հասարակության տնտեսական օրենքների ազդեցությանը (ֆեոդալիզմի ժամանակ) և անբարավրում կապիտալիզմի տնտեսական օրենքների ներգործության ոլորտը (կապիտալիզմի օրոք)։

Ֆեոդալական իրավակարգում քոչվորության մեջ ևս հանդես է գալիս վերնախավ (որպես շահագործող դասակարգ)։ Կապված լինելով տնտեսության ավելի հետամնաց ձևերի հետ, ցեղային ազնվականությունը շահագործված էր նահապետական հարաբերությունների պահպանման մեջ, քանի որ վերջինս դյուրացնում էր ցեղակիցների շահագործումը և նրանց ռազմական Խժի օգտագործումը կողոպտիչ հարձակումների և նվաճումների համար (ցեղային աշխարհագրորի ձևով)։ Հաճախ, ցեղային վերնախավի համար կողոպուտը շատ ավելի մեծ նշանակություն ուներ, քան ցեղակիցների շահագործումը։

Սա, իհարկե, չի նշանակում, թե ցեղի ներսում դասակարգային պայքար չկար շահագործվող մասսայի և վերնախավի միջև։

¹ Կ. Մարքս և Ֆ. էնգելս, Ընտիր երկեր, հատ. 1, էջ 406։

Բանն այն է, որ նահապետական-տոհմային հարաբերությունները հաճախ սքողում էին այդ:

Մյուս կողմից պետք է նշել, որ մի շարք հանգամանքներ, հատկապես արհեստական ոռոգման հետ կապված դժվարությունները և մշակելի հողերի արդեն զգալիաժ լինելը, արգելակում էին քոչվորային ցեղերի նստակեցության անցնելը: Դրան խանգարում էր նաև ցեղի շարքային անդամների աղքատությունը, անհրաժեշտ գործիքներ և անասուն չունենալը: Կարևոր մոմենտ էր նաև ֆեոդալական շահագործման ենթարկվող նստակյաց գյուղացու ավելի ծանր վիճակը քոչվորային կյանքի համեմատությամբ, որն իր հերթին, արգելակում էր քոչվորների նստակեցության անցնելը: Վերոհիշյալ հանգամանքները դժվարացնելով այդ պրոցեսը, ցեղի հիմնական մասին նորից թողնում էին շահագործող վերնախավի արապետության տակ, որի հետևանքով էլ երկար ժամանակով պահպանվում էին տնտեսության հետամնաց ձևերը:

Հայտնի է, թե հետագա զարգացման տեսակետից ինչպիսի հետևանքներ ունեցան քոչվոր մոնղոլների արշավանքներն Արևելքի մի շարք երկրների վրա (Իրան, Անդրկովկաս, Միջին Ասիա, Զինաստան և այլն):

«Հայաստանի համար առանձնապես կործանիչ էր սահմանակից երկրներում հաստատված քոչվոր ցեղերի հարևանությունը: Արոտավայրերի առատությունը դեպի իրեն էր գրավում քոչվոր նվաճողներին: Սկսած XIII դարից այդ երևույթը դարձավ մշտական և կործանման հասցրեց հայկական հասունացած ֆեոդալական հասարակության և պետականության ողջ սիստեմը, տեղի տալով ավելի պարզունակ կիսանահապետական-կիսաֆեոդալական հարաբերությունների հաստատման»¹:

Այդ մասին իր վերջին աշխատության մեջ նշում է նաև ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը. «Հայաստանի և Անդրկովկասի տնտեսական անկմանն ու ամայացմանը մեծ չափով նպաստեց XIII—XIV դարերում նաև թափառակյաց քոչվորների նոր գաղթը Միջին Ասիայից: Այս քոչվորները, որոնք գլխավորապես թուրքեր էին և հիմնական մասն էին կազմում մոնղոլական զորքի, մեծ հարված տվին տեղական բնակչության հողագործական բարձր և ինտենսիվ

¹ С. Еремян, Опыт периодизации истории Армении эпохи феодализма, «Вопросы истории», № 7, 1951.

մշակույթին, զոհաբերելով այն իրենց արոտային տնտեսության պահանջներին¹։

Նման ավերիչ արշավանքներ շարունակվում էին նաև ուշ ժամանակներում։ XVIII դարի սկզբներին Իրանում աֆղանական կարճատև տիրապետությունը մեծ չափով վնասեց ոռոգման սիստեմը (հատկապես Սպահանի շրջանում) և զգալիորեն կասեցրեց արտադրողական ուժերի զարգացումը։ Դրան հաջորդեց Նադիր-շահի տիրապետությունը։ Նա նստակյաց երկրագործության շահերը հաճախ զոհաբերում էր իր հենարանը հանդիսացող քոչվորական ցեղերի շահերին։ 1738 թ. Նադիր-շահի ավերիչ արշավանքները (գլխավորապես Խորասանի, Ադրբեջանի և Աֆղանստանի քոչվոր ցեղերից բաղկացած զորքով), ապա և աֆղանական ցեղերի բազմաթիվ ներխուժումները Հնդկաստան նույնպիսի հետևանքներ ունեցան։

Տնտեսական ավերածությունից և անկումից բացի, այդ արշավանքներն ունենում էին նաև քաղաքական բացասական հետևանքներ։ Այսպես, օրինակ. Հյուսիսային Հնդկաստան ներխուժած աֆղանական ցեղերը և նրանց առաջնորդ Ահմեդ-շահ Դյուրրանին աջակցում էին տեղական թուլացած ֆեոդալական իշխանություններին՝ ընդդեմ սիկհերի հզոր գյուղացիական ապստամբության, որն այն ժամանակ բռնել էր Փենջաբը։ Ահմեդ Դյուրրանին, դաշնակցելով Հնդկաստանի հետամնաց մահմեդական ֆեոդալների հետ, 1761 թ. Պանիպատի կռիվում ջախջախեց այն ժամանակվա Հնդկաստանի կենսունակ Մարհատների պետությունը։ Մարհատների ջախջախումը զգալիորեն դյուրացրեց անգլիական գաղութարարների կողմից Հնդկաստանի նվաճման գործը²։

Ի վերջո պետք է հաշվի առնել նաև մի այլ հանգամանք։ Քոչվորային վերնախավը, նրա ազնվականությունը միշտ էլ հանդես է եկել որպես ֆեոդալական-սեպարատիստական տենդենցների կրող։ Այդ տեսակետից բնորոշ է Իրանի օրինակը։ Երբ քոչվոր ազնվականությունը գրավում էր իշխանությունը և այն ծառայեցնում իր շահերին, նա այդ երկրի ավելի զարգացած ֆեոդալական կյանքում մտցնում էր հետամնաց, նահապետական հարաբերություններ։ Նույնիսկ այն դեպքում, երբ այդ ազնվականությունը գահի

¹ Հ. Մ ա ն դ յ ա ն, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Կ. Գ., էջ 289։

² И. М. Рейснер, К вопросу об отставании стран зарубежного Востока к началу нового времени, «Вопросы истории», № 6, 1951.

վրա էր նստեցնում իր ցեղի շահերին (օրինակ, աֆշարների զաջարների օրոք), ամենայն նախաձեռնություններով դիմադրում էր ցեղերի ներքին կյանքին կենտրոնական իշխանության միջամտությանը, որոնք փաստորեն պահպանում էին իրենց անկախությունը, առաջվա պես մնալով որպես քոչվոր ազնվականության ռազմական ուժի և քաղաքական հզորության աղբյուր։ Իրանում քոչվորային ազնվականությունը երկար ժամանակ պահպանեց իր տնտեսական և քաղաքական ազդեցությունը և մնաց որպես ռեակցիոն ուժ (հետագայում իմպերիալիստական պետությունների ձեռքին գործիք) և երկրի հետամնացությունը խորացնող բացասական գործոն։

Արևելքի երկրների զարգացումը կասեցնող հիմնական գործոններից մեկն էլ համայնքն էր, նրա երկարատև գոյությունը ընդհուպ մինչև XIX դարը։ Համայնքի ծավալուն և խոր բնութագիրը Մարքսը և էնգելսը, տվել են շնչկաստանի օրինակով¹։ Ըստ Մարքսի և էնգելսի, իր տնտեսական և քաղաքական սահմանափակ, լճացած կյանքով համայնքը ասիական բռնապետությունների հենարանն է եղել։ Որպես տնտեսական օրգանիզմ, նա իր մեջ միավորել է պարզունակ երկրագործությունն ու տնային արհեստը՝ իր հետամնաց տեխնիկայով և հնամուլությամբ։ Նա ռենտա-հարկը զանձեղու համար հարկային միավոր, իսկ առուների ու ջրանքների փորման համար անհրաժեշտ կոլեկտիվ ուժ է հանդիսացել։ Անշուշտ, այս դիտողությունները չեն վերաբերում նախադարյան կոմունիստական համայնքին, տվյալ դեպքում խոսքը ֆեոդալական կարգերում տակավին իր գոյությունը պահպանած համայնքին է վերաբերում։

Պետք է նկատի ունենալ, որ համայնքն այլևս հողի կոլեկտիվ սեփականատերը չէր, ինչպես նախկինում, համայնքի օգտագործման տակ գտնվող հողը այժմ կազմում էր առանձին ֆեոդալի կամ ֆեոդալական պետության սեփականությունը։ Մարքսը նշում է երեք առանձնահատուկ գծեր, որոնք այդ տիպի համայնքներին առանձին կայունություն էին հաղորդում։ Նա գրում է. «Ամենից ավելի համառ կերպով և երկարատև իր գոյությունը պահպանում է ասիական ձևը։ Դա թաքնված է նրա նախադարյալի մեջ, նրանում, որ առանձին անհատն ինքնուրույն չէ համայնքի նկատմամբ, որ արտադրության ծավալը հաշվի է առնված միայն սեփական գո-

¹ Կ. Մարքս, Ֆ. էնգելս, Ընտիր երկեր, հատ. 1, էջ 403—417, Կապիտալ, հատ. 1, 3։

յությունը պահպանելու համար, որ երկրագործությունը և արհեստը իրար հետ միացած են...»¹։

Չպետք է մոռանալ նաև այն, ինչպես նշում է Մարքսը, որ համայնքը վարակված էր ստրկության մնացորդներով և կաստայական խտրականությամբ, հաճախ հանդիսանալով կիսաստրկակիսաճորտ գյուղացիության, այն խավերի կոլեկտիվ շահագործողը, որոնք կոչվում էին «անմերձենալիներ» (неприкасаемые)։ Համայնքն այն պահպանողական և ինքնամիտ օրգանիզմն էր, որին քիչ էր հետաքրքրում երկրի քաղաքական անց ու դարձը, ամբողջ կայսրությունների կործանումը, մինչև որ վերջին նվաճողը նրան արժանացնում էր իր ուշադրությանը²։

Վերջին շրջանում, այսինքն ուշ-ֆեոդալական կարգերում, համայնքում արդեն առանձնացել էր վերնախավ, որը կատարելով դատական և ոստիկանական ֆունկցիաներ, իր հերթին, ֆեոդալական կողոպտիչ ապարատի ստորին օղակն էր դարձել։

Վերոհիշյալ գծերը գերազանցապես վերաբերում են հնդկական համայնքին։ Իրանում և Թուրքիայում համայնքը (շամաթ) վաղուց արդեն ընդունել էր ֆեոդալական իրավակարգին հատուկ գծեր, մնալով որպես ռենտա-հարկի գանձման հարմարագույն ձևը (համապարտ երաշխիքի հիման վրա)։ Ինչ վերաբերում է Չինաստանին, ապա այստեղ համայնքն ընդհանրապես, որպես այդպիսին, գոյություն չի ունեցել։

Արևելքի երկրների տնտեսական զարգացումը կասեցնող գործոններից մեկն էլ գյուղատնտեսության և արհեստների ընդհանուր տեխնիկայի հետամնացությունն էր։ Ինչպես XVII—XVIII դարերում, այնպես էլ հետագայում, դեռևս երկար ժամանակ, Միջին Ասիայում, Աֆղանստանում և Իրանում գյուղատնտեսական աշխատանքներում տիրապետողը բրիչն ու քեթմենն էին, Հնդկաստանում՝ փայտե արորը, որոնք ավելի շուտ չանկրտում էին հողը, քան փխրեցնում։ Տափան (տակը քարեր շարած ծանր տախտակ), բրիչ, զանազան մեծության հասարակ բահեր, ահա այն ամենը, ինչ հարյուրամյակների շարունակ կազմում էր գյուղատնտեսական արտադրության տեխնիկան։ Նույնը կարելի է ասել արհեստավորական ամենահասարակ գործիքների և դազգահների մասին։ Վերջիններիս նկարագրությունը տրված է Կ. Մարքսի «Վապիտալում»

¹ К. Маркс, Формы, предшествующие капит. производству, 1940, стр. 18.

² Կ. Մարքս, Ֆ. էն գելս, Ընտիր երկեր, հատ. 1, էջ 410—411։

և այլ աշխատություններում: Մինչ Արևելքում տակավին պահպանվում էին այս պարզունակ գործիքները, եվրոպական երկրներում արդեն տիրապետում էր մանուֆակտուրան, և պայմաններ էին ստեղծվել մեքենայական արտադրության անցնելու համար: Անշուշտ, ինչպես կխոսվի ստորև, Արևելքի առանձին երկրներում ևս (Չինաստան, Հնդկաստան, Ճապոնիա) նկատելի էր տեխնիկայի որոշ զարգացում. առանձին արտադրությունների գծով մանուֆակտուրաների առկայությունը, սակայն, մի շարք պատճառներով դրանք հետագա զարգացում չստացան:

Նոր դարի շեմքին Արևելքի երկրների հետամնացությունը դրսևորվեց նաև քաղաքների թույլ զարգացման մեջ, որը կապված է արևելյան քաղաքների բնույթի հետ: Երկար ժամանակ քաղաքը լոկ վարչական կենտրոն էր ֆեոդալների համար: Այստեղ ևս, ինչպես գյուղում անգամ ուշ միջնադարում տիրապետող էին ֆեոդալները, մի հաճախմամբ, որը նրանց տալիս էր քաղաքային բնակչության, հատկապես առևտրականների ունեցվածքի նկատմամբ կամայական վարվեցողության հնարավորություն: Սա Արևելքի քաղաքների մեծ մասում ընդհանուր երևույթ էր, որն արգելակում էր կապիտալիզմի և կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը: Այդ նկատի ունենալով է, որ էնգելսը գրել է. «Թուրքական, ինչպես և ամեն մի արևելյան տիրապետություն, անհամատեղելի է կապիտալիստական կարգի հետ, ձեռք բերված հավելյալ արժեքը ոչնչով չի ապահովված սատրապների և փաշաների գիշատիչ ձեռքերից. բացակայում է բուրժուական կուտակման առաջին հիմնական պայմանը՝ վաճառականի անձի և նրա սեփականության ապահովությունը»¹: Արևելքի քաղաքներում ֆեոդալների տիրապետությունը նաև այլ հետևանքներ ուներ: Այդպիսի քաղաքը, ուր անգամ ուշ միջնադարում աննկատելի է բուրժուական դասակարգի տնտեսական և քաղաքական ամրապնդումը, չէր կարող կենտրոնական իշխանության՝ ֆեոդալական մասնատվածության դեմ պայքարի հենարան դառնալ: Այստեղ հանդես չեկան և չէին էլ կարող հանդես գալ բացարձակ միապետություններ, որոնց ժամանակ ազնվական կալվածատերերի շահերը զուգակցվում են նոր սաղմնավորվող քաղաքային բուրժուազիայի շահերին, որի շնորհիվ կապիտալիստական արտադրության որոշ նախադրյալներ են ստեղծվում: Մաֆալիների պետությունը Իրանում, Մեծ Մողոլի կայսրությունը Հնդկաստանում, օսմանյան տիրապետությունը Թուրքիայում և

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. 2, стр. 22.

Մանջուրական կայսրությունը Չինաստանում մեծ էին որպես ֆեոդալական բռնապետություններ:

Նոր դարի նախօրյակին Արևելքում շատեղծվեցին նաև կենտրոնացած բաղմաղգ ֆեոդալա-աբսոլյուտիստական պետություններ, որոնք այն ժամանակ գոյություն ունեին Եվրոպայում: Այդ ժամանակ Օսմանյան բաղմաղգ կայսրությունը, ինչպես և սաֆավի-ների և Մեծ Մողոլի կայսրությունները իսկական իմաստով կենտրոնացած պետություններ չէին, այլ՝ «ժողովուրդների և ցեղերի կոնգլոմերատ», այնտեղ առաջատար ժողովուրդը դեռևս չէր զատվել (ինչպես ռուս ժողովուրդը՝ բաղմաղգ ռուսական պետության մեջ):

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք Արևելքի երկրների սոցիալ-տնտեսական զարգացումը կասեցնող մի շարք հանգամանքներ, որոնք հանգում էին հետևյալին. 1. Նահապետական-ֆեոդալական հարաբերությունների առկայություն, քոչվոր ցեղերի մեջ համայնքի երկարատև գոյություն (ուր երկրագործությունը և արհեստը դեռևս անջատված չեն իրարից), Արևելքում քաղաքի գերազանցապես ֆեոդալական բնույթը (ուր բուրժուական տարրերը վճռական դեր չեն խաղում տնտեսական և, առավելապես, քաղաքական կյանքում): Քաղաքական կյանքում Արևելքի հետամնացությունն արտահայտվում էր ֆեոդալական բռնապետության առկայությամբ և, ի վերջո, այն հանգամանքով, որ Ասիայի ժողովուրդներից և ոչ մեկը նոր դարի շեմին դեռևս չէր ձևավորվել տրպես ազգ (այն դեպքում, երբ Արևմտյան և Արևելյան Եվրոպայում արդեն առկա էին ձևավորված ազգեր):

* *

Նոր դարի շեմին Արևելքի երկրների զգալի հետամնացությունը, առաջին հերթին, հետևանք էր կայունորեն պահպանվող ֆեոդալական կարգերի, որտեղ գոյություն ունեւ խիստ շահագործում: Ելնելով դրանից, անհրաժեշտ է ուշադրության առնել նաև մի շարք յուրահատուկ հանգամանքներ:

Ինչպես նշվեց, Արևելքում երկրագործությունը հիմնված է արհեստական ոռոգման վրա: Կլիմայական բարենպաստ պայմանների շնորհիվ որոշ վայրերում, օրինակ, Հնդկաստանում, Ինդոնեզիայում, Չինաստանի որոշ մասերում, երկրագործությունից տարեկան ստացվում է երկու, առանձին տեղերում, անգամ, երեք բերք: Սակայն այդ բարձր բերքի մեծագույն մասը անցնում էր

Ֆեոդալների ձեռքը, և անմիջական արտադրողին շնչին բաժին էր մնում: Ֆեոդալական շահագործումն այստեղ անհամեմատ բարձր չափերի էր հասնում, որը ոչ միայն ուժեղացնում էր այդ դասակարգի հզորությունը, այլև լրջորեն խոչընդոտում էր դյուզում ապրանքային տնտեսության զարգացմանը և գյուղի ու քաղաքի միջև աշխատանքի հասարակական բաժանմանը:

Սաֆավիների օրոք, գյուղացիության շահագործման ամենատարածված ձևը բնավարձակալությունը կամ կիսրարությունն էր, ըստ որի բերքը գյուղացու և հողատիրոջ միջև բաժանվում էր ըստ հինգ գործոնների՝ հողի, ջրի, սերմացուի, բանող անասունի և աշխատանքի: Քանի որ կիսրար գյուղացին օգտվում էր կալվածատիրոջ հողից և ջրից, իսկ տրոշ դեպքերում՝ նաև սերմացուից, ապա նրա բաժինը կազմում էր բերքի $\frac{2}{5}$ մասը, իսկ եթե փոխ էր վերցվում նաև բանող անասունը, ապա հաճախ նրան մնում էր բերքի միայն $\frac{1}{5}$ -ը: Վիճակը նույնն էր նաև Հնդկաստանում ու Չինաստանում, ուր գյուղացու բաժինը 20—30%-ից չէր անցնում:

Արևելքում շահագործման տիրապետող ձևը մթերային ռենտան էր, իսկ կոռը երկրորդական տեղ էր գրավում, որովհետև ֆեոդալները սովորաբար սեփական տնտեսություն չէին վարում: Այս հանգամանքը չէր կարող նշանակություն չունենալ ֆեոդալի իրավական ուժի, այսպես կոչված, արտատնտեսական հարկադրանքի ուժեղացման և գյուղացուն փաստորեն հողին ամրացնելու տեսակետից, չնայած, ինչպես վերը նշվեց, հիմնական գործոնը դարձյալ մնում էր հողի նկատմամբ ֆեոդալի մասնավոր սեփականությունը: Չնայած Արևելքում ճորտատիրական իրավունքը տիրապետող չդարձավ, սակայն գյուղացու դրությունն ամենեին էլ թեթև չէր: Նա ըստ էության ճորտացված էր և կապված իր հարկային օբյեկտին:

Խոսելով ֆեոդալական հարաբերությունների մասին, անհրաժեշտ է հիշատակել նաև այն ինստիտուտները, որոնք շարունակում էին իրենց գոյությունը ուղ միջնադարում ևս, XVII, XVIII և անգամ, XIX դարերում: Դրանք իրար հաջորդող «սոյուզդալը», «թիուլն» ու «մուլքն» էին Իրանում, «ջագիրը»՝ Հնդկաստանում, «թիմարը»՝ Թուրքիայում և այլն: Վերահիշյալ ինստիտուտները լինելով ֆեոդալական կարգերի ծնունդ, արտադրության ավելի ցածր եղանակի վրա էին հիմնված, քան կապիտալիստականը, և երկար ժամանակ խառնիճ էին ֆեոդալների տնտեսական բազան էին, հավելյալ արդյունք քամելու աղբյուր: Դրանք միաժամանակ կեն-

տրոնախույս ուժերի հենարան էին և Արևելքի երկրների զարգացումը կասեցնող գործոն:

Վերոհիշյալ ինստիտուտներից բացի, հիշատակության արժանի է նաև հողատիրության մի այլ ձև. դրանք այն հողերն էին, (այուրդ՝ կամ «օջախը»), որոնք կենտրոնական կառավարության կողմից, մշտական օգտագործման համար տրված էին քոչվոր և կիսաքոչվոր ցեղերին և փաստորեն գտնվում էին ցեղապետների ժառանգական տնօրինության ներքո: Այդպիսի հողերը կազմում էին ամբողջ մարզեր, որոնց մեջ մտնում էին ինչպես քոչվորային արոտավայրեր, այնպես էլ վարելահողեր՝ նստակյաց գյուղացիությանը (սրանց ֆեոդալական շահագործողը ցեղի վերնախավն էր):

Ամբողջ ցեղին հատկացված այս հողերից պետք է տարբերել շահի կողմից անձամբ ցեղապետներին, որպես «թիուլ», «սոյուր-դալ» կամ «մուլք» տրված հողերը:

Արևելքի երկրների հետամնացության արտահայտություններից էր նաև հարկային սիստեմը, հարկերի բազմազանությունն ու ժանրությունն ընդհանրապես և դրանց գանձման վայրագ ձևերը՝ մասնավորապես, որոնք պակաս դեր չխաղացին արտադրության հին ձևերի և տեխնիկայի հետամնացության պահպանման տեսակետից:

Անհրաժեշտ է առանձնապես ընդգծել հարկային սիստեմի այն կործանիչ ձևը (հարկերի գանձման կապալային սիստեմը), որը դուռ էր բացում մեծ տ. փոքր պաշտոնյաների, կապալառուների ու վաշխառուների ապօրինությունների և անսահման կամայականությունների առաջ և արտադրությունը հասցնում կործանման եզրին: Այս սիստեմը գոյություն է ունեցել Արևելքի գրեթե բոլոր երկրներում, այդ թվում և Հնդկաստանում՝ Մեծ Մոդուլի կայսրության մեջ: Ֆր. Բենիին իր նշանավոր աշխատության մեջ խոսում է գյուղացիության համար կատարյալ չարիք դարձած այդ սիստեմի մասին: Մեկը մյուսին արագորեն հաջորդող կապալառուները շատ անգամ դեռևս իրենց հարկային օբյեկտի վայրը չհասած հետ էին կանչվում, որպեսզի իրենց տեղը զիջեին ավելի բարձր գին վճարող կապալառուին, առևտրականին կամ վաշխառուին, որի միակ նպատակն էր կարճ ժամկետում գյուղացիությունից որքան կարելի է շատ բան կորզել և հեռանալ¹:

¹ Բենիին հիշատակում է մինչև իսկ անեկդոտիկ, սակայն իրական մի դեպք, որին ականատես է եղել: Դեպի իր հարկային օբյեկտը մեկնող կապա-
272

Ի վերջո, երկու խոսք կրոնի դերի մասին: Ֆեոդալական տիրապետության հզոր գործոններից մեկն էլ կրոնն էր, որն իր հեղինակությամբ և ուժով հավերժացնում էր գոյություն ունեցող կարգերի անխախտությունը, իշխող դասակարգերի արտոնություններն ու աշխատավոր մասսաների ստորացված վիճակը: Այդ նպատակին հավասարաչափ ծառայում էին իսլամը՝ Մերձավոր և Միջին արևելքում, ինդուիզմը՝ Հնդկաստանում, կոնֆուցիականությունը, բուդդայականությունն ու լամայիզմը՝ Հեռավոր արևելքի երկրներում:

Այն ժամանակ, երբ Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում կաթոլիկական կրոնը և պապականությունն արդեն լուրջ հարվածներ էին ստացել, և բարձրացող բուրժուազիան՝ հանձինս լուծարականության, կալվինիզմի և պրոթեստանտիզմի, ստեղծել էր իր կրոնն ու գաղափարախոսությունը, երբ նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվում գիտության և աշխարհիկ գրականության զարգացման համար, Արևելքի երկրներում անխախտ պահպանվել էին ֆեոդալական կրոնները և հոգևոր դասի տնտեսական և քաղաքական հզորությունը:

* * *

Ինչպես տեսանք, ֆեոդալական կարգերի վերահիշյալ առանձնահատկությունները լրջորեն արգելակում էին Արևելքի երկրների տնտեսական ու սոցիալական առաջընթացը, սակայն, հասկանալի է, որ դրանք չէին կարող միանգամայն կասեցնել այն:

Մի շարք երկրներում, հատկապես Չինաստանում, Ճապոնիայում, Հնդկաստանում և, մասամբ, Օսմանյան կայսրության մեջ, ուշ միջնադարում և նոր դարի շեմին կատարվում էին տնտեսական զգալի տեղաշարժեր: Այդ երկրներում սկսել էին զարգանալ պարզ ապրանքային տնտեսությունն ու առևտուրը (այդ թվում և գյուղատնտեսական մթերքների), առանձնացել էին ամբողջ շրջաններ, որոնք մշակում էին հատուկ կուլտուրաներ, ինչպիսիք են՝ ծխախոտը, բամբակը, ինդիգոն, շաքարեղեգը, թեյը և հացահատիկը: Միաժամանակ աճում էր և աշխատանքի բաժանումը գյուղի և քաղաքի միջև, խախտվում էր համայնքի տնտեսական լճացումը: Հատկապես Չինաստանում և Ճապոնիայում գնալով ավելի էր մե-

լառուին տեսնում են փղի վրա՝ երեսն արած դեպի պոչը՝ ներկաների զարմացական հարցին նա պատասխանում է. «Միե՛նուն է, վաղ թե ուշ այս նույն ճանապարհով պիտի վերադառնամ»: Փ. Բեռնյե, История последних политических переворотов в государстве Великого Моголя, Москва, 1936.

ծանու մի շարք քաղաքների նշանակությունը որպես առևտրական և արհեստավորական կենտրոնների, բավական լայն տարածում գտավ շուկայի համար արդյունաբերող տնայնագործությունը, զգալիորեն աճեց մասնավոր մանուֆակտուրաների թիվը: Վերոհիշյալ պրոցեսներն առավել կամ նվազ չափով ընդգրկել էին Արևելքի գրեթե բոլոր երկրները: Դրանք այդ երկրներում ներքին շուկայի զարգացման, բուրժուական հարաբերությունների ստեղծման սկիզբն էին:

Այսպիսով, Արևելքի մի շարք երկրներում արդեն նկատելի էին տեղաշարժեր, որոնք իրենց հետագա զարգացումով պետք է հանգեին տիրապետող ֆեոդալական հասարակարգում կապիտալիստական կացութաձևի կազմավորմանը: Զարգացման այդ տենդենցն ակնհայտորեն դրսևորվեց ժամանակի դասակարգային պայքարում գյուղացիական շարժումների, քաղաքներում ժագող ապստամբությունների, գյուղացիների և արհեստավորների հակաֆեոդալական դեմոկրատական իղձերն արտահայտող բազմաթիվ կրոնական-աղանդավորական շարժումների մեջ, ի վերջո, այդ երկրներում առաջավոր, սակայն ճնշված ժողովուրդների (հատկապես Անդրկովկասի ժողովուրդների) ազգային-ազատագրական շարժումների մեջ:

Այդ շարժումները կարմիր թելով անցնում են Արևելքի երկրների մեծ մասի XVII—XVIII դարերի պատմության միջով:

Սակայն Արևելքի երկրների տնտեսական և քաղաքական այդ զարգացումն ուներ երկու տենդենց, որոնց վրա պետք է կանգ առնել:

Չպետք է մոռանալ, որ ապրանքային և դրամական հարաբերությունների այդ զարգացումն ուներ նաև մի այլ կողմ, որն արգելակում էր անցումը արտադրության ավելի բարձր եղանակի:

Դեռևս նատուրալ բնույթը պահպանած ֆեոդալական տնտեսության մեջ առևտրա-դրամական հարաբերությունների զարգացումը կապված էր վաշխառության աճի հետ: Առևտրականն ու վաշխառուն իրենց էին ենթարկում անմիջական արտադրողին՝ գյուղացուն և արհեստավորին, օգտագործելով շահագործման ֆեոդալական մեթոդները, է՛լ ավելի ինտենսիվ դարձնելով այդ շահագործումը: Առևտրի ու փոխանակության զարգացման, փողի դերի և, հատկապես, ազնվական-ֆեոդալների մոտ դրամի կարիքի աճին զուգընթաց (ազնվական-ֆեոդալներ, որոնք ներմուծվող պերճանքի առարկաների գլխավոր սպառողներն էին), սաստկանում էր ֆեոդալական շահագործումը, անմիջական արտադրողն ավելի էր

ստրկանում առևտրա-վաշխառուական կապիտալի ճանկերում: Սրա հետևանքով արագ աղքատանում էին գյուղացիությունն ու արհեստավորները, արտագործությունն անկում էր ապրում: Դա ավելի էր խորացնում հակասությունները իշխող ֆեոդալական դասակարգի առանձին խմբերի միջև, առաջ բերում նրանց մի մասի քայքայում, և ընդհանուր առմամբ, սրում էր ֆեոդալական սխտեմի ճգնաժամը: Մարքսն ու էնգելսն առանձին ուշագործյուն են նվիրել Արևելքում վաշխառության հարցին:

«Արտագործյուն ասիական՝ ձևերի պայմաններում,—դրում է Մարքսը,—վաշխառությունը կարող է գոյություն ունենալ շատ երկար, այլ բան չառաջացնելով, բայց եթե տնտեսական անկում և քաղաքական կորուստի¹: Անա պահպանողական է, և գոյություն ունեցող արտագործականակը միայն հասցնում է ավելի խղճուկ վիճակի»²:

Առևտրա-վաշխառուական կապիտալը միայն որոշ նպաստավոր պայմաններում է, որ խթանում և արագացնում է կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումն ու նոր արտագործականակի ծնունդը: Իսկ Արևելքի երկրներում, ինչպես տեսանք, այդ նպաստավոր պայմանները շատ ավելի քիչ էին, քան Արևմուտյան Եվրոպայում:

Արևելքի երկրների հետամնացությունը, ի վերջո, դրսևորվեց նաև ուշ միջնադարում և նոր դարի շեմին փոփոխվող առևտրական ճանապարհների և դրանց ունեցած նշանակության հարցում: Աշխարհագրական մեծ հայտնագործություններից սկսած առաջնակարգ նշանակություն ստացան Ժովային ճանապարհները, որոնք սկսեցին վճռական դեր խաղալ միջազգային առևտրի մեջ: Ցամաքային ճանապարհները, Արևելքը Արևմուտքի հետ կապող վաղեմի խճուղիներն ու տարանցիկ ճանապարհները, որոնց տիրելու համար շարունակ պայքար է դնացել արևելյան պետությունների միջև, արդեն կորցնում էին իրենց վաղեմի նշանակությունը: Այդ ճանապարհները և դրանց վրայով կատարվող առևտուրը իշխող դասակարգերի համար մեծ եկամուտներ էին ապահովում, ամբողջում էին նրանց տնտեսական և քաղաքական հզորությունը: Այդ եկամուտների նվազումը չէր կարող չանդրադառնալ Արևելքի երկրների տնտեսական դրության վրա: Իրենց «վնասները» հատուցելու համար շահագործող դասակարգերը է՛լ ավելի մեծացրին

1 Կ. Մարքս, Կապիտալ, հտտ. 1, էջ 611:

2 Նույն տեղում, էջ 623:

մասսաների վրա բարդվող հարկային բեռը։ Առևտրական ճանապարհների փոփոխության հետևանքով հաճախակի դարձան իշխանների և ֆեոդալների ներքին կռիվները կողոպուտի համար, որը մասամբ փոխարինում էր առևտրից ստացվող եկամուտին։ Այս հանգամանքն ավելի էր սաստկացնում ֆեոդալական կամայականությունն ու ճգնաժամը։

Արևելքի որոշ պետություններ (Սաֆավիները՝ Իրանում, Մեծ Մոզուլը՝ Հնդկաստանում) փորձեցին ծովային ճանապարհներն օգտագործել իրենց կարիքների համար, սակայն չկարողացան մրցել եվրոպական ուժեղացող կապիտալի և նավագնացության բարձր տեխնիկայի հետ։

Հայտնի են փաստեր, որ Հնդկաստանում Մեծ Մոզուլի կայսրությունը պայքար էր մղում օտարերկրյա առևտրական ընկերությունների (պորտուգալական, հոլանդական) հետ կապված ծովափնյա իշխանությունների դեմ, որոնց ձեռքում էր գտնվում այդ ժամանակ առևտուրը։ Նույնպիսի անհաջողություն կրեց նաև Շահ Աբասը, փորձելով նավատորմ ստեղծել և անգլիացիներին ու հոլանդացիներին դուրս մղել Պարսից ծոցից։

Այս բոլորից հետո անժխտելի է այն իրողությունը, որ նոր դարի ջնմին Արևելքի երկրների զարգացմանը մեծագույն հարված հասցրին գաղութացումն ու գաղութային քաղաքականությունը։

Դեռևս աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների ժամանակներից սկսած, Արևելքի երկրների զգալի մասը դարձավ եվրոպական գաղթիչների գաղութային քաղաքականության և կողոպուտի գլխավոր առարկան։ Արևելքի երկրների ինքնուրույն զարգացման ընթացքը բռնի կերպով և երկար ժամանակով ընդհատվեց։

Անգլիական (1640) և ֆրանսիական (1789) բուրժուական ռևոլյուցիաների միջև ընկած 150 տարվա ժամանակամիջոցը եվրոպական ազգերի վերջնական ձևավորման շրջանն էր, երբ բարձրացող բուրժուազիան դուրս էր գալիս գաղութային նվաճումների և կողոպուտների լայն ասպարեզ, մի ժամանակաշրջան, երբ գաղութային էքսպանսիայի հետևանքով Արևելքի երկրների զարգացումը երկար ժամանակով կասեցվեց։ Արևմուտքի կապիտալիստական երկրները (Հոլանդիա, Անգլիա, Ֆրանսիա) ստրկական կախման մեջ դրին Արևելքի երկրները, որոնք այժմ նրանց համար վերածվելու էին հումքի բազայի և ապրանքների վաճառահանման շուկայի։ Մարքսը և էնգելսը այդ մասին գրում են. «Այնպես, ինչպես որ նա (բուրժուազիան—Տ. Հ.) գյուղը կախման մեջ դրեց

բաղաժից, այնպես էլ բարբարոս և կիսաբարբարոս երկրները կախման մեջ դրեց քաղաքակիրթ երկրներից, գյուղացիական ժողովուրդները՝ բուրժուական ժողովուրդներից, Արևելքն՝ Արևմուտքից»¹։

Պատմականորեն ստեղծված հետամնացության հետևանքով Արևելքի երկրները դարձան վերահիշյալ պրոցեսի օբյեկտը։ Արևելքի երկրների նոր պատմության սկիզբը նշանավորվեց այն բանով, որ նրանք դարձան գաղութային նվաճումների զոհը և բուրժուական աղդերի նախասկզբնական կուտակման աղբյուր։

«Ոսկու և արծաթի հանքերի հայտնադործումը, տեղաբնիկներին արմատախիլ անելը, ստրկացումն ու կենդանի թաղումը հանքահորերում, Արևելյան Հնդկաստանի նվաճման և կողոպուտի առաջին քայլերը, Աֆրիկայի՝ սևամորթների շրջափակված որսադաշտի վերածվելը—այդպիսին էր արտադրության կապիտալիստական եղանակի արշալույսը։ Այս հովվերգական պրոցեսները կազմում են նախասկզբնական կուտակման գլխավոր մոմենտները։ Դրան հետևում էր եվրոպական ազգերի առևտրական պատերազմը, որին ասպարեզ է ծառայում երկրագունդը»²։

Արևելքի ժողովուրդների հաշվին եվրոպական բուրժուազիայի մոտ կատարված նախասկզբնական կուտակման պրոցեսը միանգամայն տարբերվում էր Արևմուտքում կատարված պրոցեսից։

Այստեղ, Արևելքում այդ կուտակման մեթոդները հետևյալն էին.

1) Բացահայտ կողոպուտ, եղած հարստությունների թալան և փոխադրում դեպի մայր երկիր։ Ամենանվազ հաշվումներով անգլիացիներն իրենց տիրապետության առաջին հարյուրամյակում Հնդկաստանից դուրս բերին 12 միլիարդ ոսկի ոտլու հարստություն։ 2) անհամարժեք (ոչ էքվիվալենտ) առևտուր, որն ըստ էության չէր տարբերվում կողոպուտից։ 3) Հարկային կողոպուտ, որը հաճախ բռնությամբ կատարվելով քայքայման ու ամայացման էր հասցնում ամբողջ երկրներ։ 4) Համայնական և այլ հողերի բռնագրավում և գյուղացիության ունեզրկում, որը, սակայն, արդյունաբերության բացակայության պատճառով քաղաքներում աշխատանք գտնել չէր կարող. օրինակ, Հնդկաստանում անգլիա-

1 Կ. Մարքս և Ֆ. էնգելս, Կոմունիստական պարտիայի մանիֆեստը։

2 Կ. Մարքս. Կապիտալ, հատ. 1, էջ 722—723։

ցիւնների անցկացրած ազրարային ռեֆորմը, կրելով կիսաբուր-
ժուական բնույթ, հիմնականում պահպանում էր ֆեոդալական
կարգը և դանդաղեցնում այդ երկրի կապիտալիստական զարգա-
ցումը: 5) Տեղական արհեստների քայքայում և արհեստավորների
ոչնչացում՝ դեպի այդ երկրները եվրոպական գործարանային ապ-
րանքների հոսքի հետևանքով: Նվրոպական գաղութարարները շատ
դեպքերում կատարելության էին հասցնում Արևելքի ժողովուրդնե-
րի շահագործման և ունեզրկման մեթոդները:

Նախասկզբնական կուտակման պրոցեսն Արևելքում չվերաց-
րեց ստրկության և ճորտության մնացորդները, այլ, ընդհակա-
ռակը, նպաստեց ստրկական աշխատանքի լայն կիրառմանը
(հատկապես պլանտացիաներում):

Նախասկզբնական կուտակման շրջանի ամենախայտառակ
երևույթներից մեկը «քաղաքակիրթ» պետությունների կողմից հո-
վանավորվող ստրկավաճառությունն էր, մի զբաղմունք, որն ինչ-
պես Մարքսն է ասում, առանց մի կոպեկ ծախսելու հնարավորու-
թյուն էր տալիս հավելյալ կապիտալ կուտակել:

«Ձկա ավելի բնորոշ հանգամանք,—գրում է Մարքսը,— քան
հուլանդացիների կողմից կիրառվող մարդագողության սիստեմը
Ցեյլեբեսում, համալրելու համար ստրուկների կադրերը Ճավա
կղզու վրա... Գողացված երիտասարդությունը պահվում էր Ցեյլե-
բեսի գաղտնի բանտերում, մինչև որ հասներ այնպիսի հասունու-
թյան, որ հնարավոր լիներ ստրուկներով բարձած նավերը ճանա-
պարհ հանելու Մի պաշտոնական հաշվետվության մեջ ասված է.
«Թրինակ, միայն Մակասար քաղաքը լիքն է գաղտնի բանտերով,
մեկը մյուսից սարսափելի, որոնք լեփ-լեցուն են ագահության և
բռնության դժբախտ գոհերով, բոլորն էլ շղթայակապ և բռնի կեր-
պով դուրս կորզված իրենց ընտանիքներից»:

Ստրկավաճառության մեջ Հոլանդիայի արժանավեր հաշորգը
Անգլիան էր, որը նույնիսկ XVIII դարում (հաճաճայն Ուտրեխտի
պայմանագրի) կիրառում էր ասիենտոյի իր «իրավունքը» և կա-
պիտալ կուտակում Արևելքի երկրներից: Նրանցից հետ չէին մնում
իրենց եղբայրակից ԱՄՆ-ի պլանտատորները, որոնք այդ նույն
«իրավունքը» կիրառում էին ընդհուպ մինչև XIX դարի երկրորդ
կեսը, մինչև քաղաքացիական կռիվը:

Արտադրողական ուժերի սնկման և հետադիմության ցայտուն
օրինակ է Ինդոնեզիայում Հոլանդիայի վարած քաղաքականու-

1 Կ. Մ արքս, Կապիտալ, հատ. 1, էջ 723—724:

Յյունը: Հոլանդացիների հնարած, այսպես կոչված, «կոկոտուրաների սիստեմը» հիշեցնում էր միջնադարի ֆեոդալական կախման մոլայլ ուժի մը: Ըստ այդ «սիստեմի»՝ գյուղացին պարտավոր էր տարվա օրերի որոշ մասը հատկացնել հոլանդական գաղութարարներին առասպելական շահույթ բերող կոկոտուրաների (թեյ, կակաո, կոֆե, շաքարեղեգ և այլն) մշակութանը, որի համար հողերի մեծ մասը պետք է հատկացվեին այդ նպատակին: Կառավարությունը յուրացնում էր ստացված բերքը, ոչինչ չվճարելով ո՛չ հողի և ո՛չ էլ գյուղացու աշխատանքի համար: Այս բարբարոսական սիստեմը շարունակվում էր կիրառվել անգամ XIX դարում: Այդ բանն առաջ բերեց առաջավոր մարդկության խոր զայրույթը: Հոլանդացի էդ. Դեկկերը՝ Մուլտատուլի անվան տակ գրեց «Մաքս Հավելար» վեպը, որտեղ մերկացվում էին «կոկոտուրաների սիստեմի» էությունը և գաղութային ուժի ողջ սարսափները: Այս դիրքը նույնպիսի դեր խաղաց, ինչ Բիշեր Սթոուի՝ ամերիկյան ստրկատերերի դեմ ուղղված «Քենի Քոմասի տնակը»: Այդ նույն ժամանակ հնդիկ դրամատուրգ Դինաբանդու Միարան իր «Նիլ դարպան» պիեսում նկարագրեց հնդիկ բանվորների սոսկալի վիճակը ինդիգոյի պլանտացիաներում: Սակայն, Միտրայի պիեսը բրիտանական կառավարության կողմից արգելվեց և դրա անգլիացի թարգմանիչը Կալկաթայի Գերագույն դատարանի վճռով տուգանքի և բանտարկության ենթարկվեց¹:

Հիշատակության արժանի է նաև անգլիացիների վարած քաղաքականությունը հնդկական արհեստի և հնդիկ արհեստավորների նկատմամբ: Երբ Արևելա-հնդկական ընկերությունն իր առևտուրն սկսեց Հնդկաստանում, Անգլիան հնդիկների հետ փոխանակելու համար հարմար ապրանքներ չունեց: Նա ստիպված էր ոսկի և արծաթ ծախսել, որը նրան ձեռնտու չէր: Մինչդեռ Հնդկաստանն արտադրում էր հրաշալի գործվածքներ, որոնք հայտնի էին ամբողջ աշխարհին: Մեզնից դեռևս 3000 տարի առաջ եգիպտացիներն իրենց մոմիաները փաթաթում էին հնդկական խուրճ կերպասների մեջ: XVIII դարում Հնդկաստանում հաստատելով իր տերիտորիալ տիրապետությունը և օգտագործելով իր իշխանությունը, Արևելա-հնդկական ընկերությունն սկսեց հնդիկ ջուհականներին և մանածագործներին թելադրել նրանց ապրանքների գները: Նա վայրագ հաշվեհարդար էր տեսնում այն հնդիկ արհեստավորների հետ, որոնք հրաժարվում էին իրենց ապրանքը վաճառել ան-

¹ S. Կ. Կումար Գոշալ, Народы в колониях, էջ 143—152:

գլխացիների թելադրած գներով: Ավելին, հենվելով իր ռազմական ուժի վրա, ընկերությունն առանց որևէ հատուցման հաճախ բռնագրավում էր նրանց արտադրանքը: Հետագայում, հաստատելով իր մոնոպոլիան և ողողելով Հնդկաստանը կանկաշիրի և Մանչեստրի գործվածքներով, Անգլիան լիակատար անկման հասցրեց հնդկական արհեստը: «Հնդկաստանի դաշտերը սպիտակին են տալիս հնդիկ ջուհակների ոսկորներից»,—ասվում էր մի պաշտոնական հաղորդագրության մեջ: Միանգամայն ճիշտ է նկատում Գոշալը, թե «որքան էլ այդ պարագոքսալ թվա, աշխարհիս ամենաարդու-նաբերական երկրի հետ կապը ետ շարտեց հնդկական էկոնոմիկան, փոխանակ նպաստելու նրա զարգացմանը»¹:

Այսպիսով, Արևելքի երկրների հաշվին արևմտամորոպական և ամերիկյան գաղութարարների նախասկզբնական կոտակման պրոցեսը ոչ միայն շնչաստեց այդ երկրներում ավելի բարձր արտադրական-հարաբերությունների զարգացմանը, այլ, ընդհակառակը, երկար ժամանակ հետ պահեց նրանց, դրանով իսկ ուժեղացնելով տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական հետադիմությունը:

Այն ժամանակ, երբ Եվրոպայում և Ամերիկայում հաղթանակում էր կապիտալիզմը և ուժեղ թափով առաջ էին գնում գաղութացումն ու գաղութային քաղաքականությունը, Արևելքի երկրներն զգացին իրենց հետամնացությունն ու թուլությունը: Այդ հետամնացության և թուլության պատճառները, ինչպես տեսանք, թաքնված էին նրանց պատմական անցյալի մեջ, հատկապես ուշ միջնադարում այդ երկրների սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքում դրսևորվող մի շարք հանգամանքներում, որոնք կասեցրին անցյալում հարուստ կուլտուրա ունեցող այդ երկրների զարգացումը, դրանով իսկ դյուրացնելով եվրոպական և ամերիկյան գաղութարարների գործը:

Սակայն, հենց այդ ժամանակից սկսած, Արևելքի երկրների հետ մնալու գլխավոր պատճառը դարձավ ոչ այնքան այդ երկրների անցյալից ժառանգած հետամնացությունը, որքան կապիտալիստական պետությունների վարած գաղութային քաղաքականությունը, որը կասեցրեց և խեղաթյուրեց այդ ժողովուրդների տնտեսական և կուլտուրական զարգացումը:

Ելնելով վերոհիշյալից, անհրաժեշտ է կտրականապես մերժել բուրժուական կեղծ գիտության ռասայական այն «տեսությունը»,

¹ К у м а р Г о ш а л, Народы в колониях, стр. 171—172.

որը նոր դարի շմին Արևելքի երկրների հետամնացության պատճառները փորձում է բացատրել այդ երկրների աշխարհագրական, էթնիկական և ռասայական հատկանիշներով, ըստ որի Արևելքի ժողովուրդները ի բնե հետամնաց են, պասսիվ, առաջընթացի անընդունակ և կարոտ են Արևմուտքի միջամտությանը, նրա խնամակալությանը։ Այդ տեսությունը, այդպիսով նպատակ ունի հավերժացնել Արևելքի հետամնացությունն ու իմպերիալիստական տիրապետությունը։

Սոցիալիզմի կառուցման ասպարեզում Սովետական Արևելքի փայլուն հաջողությունները, մի շարք երկրներում ժողովրդական դեմոկրատիայի հաղթանակը, գաղութային սիստեմի փլուզումը, գաղութային ժողովուրդների ձեռք բերած հաջողություններն իմպերիալիզմի դեմ մղած պայքարում և սոցիալ-տնտեսական այն խոր վերափոխումները, որոնք տեղի են տւնենում Ասիայի և Աֆրիկայի երկրներում, հիմնովին ջախջախում են Արևելքի ժողովուրդների ի բնե հետամնացության, նրանց առաջընթացի անընդունակության մասին բուրժուական «տեսությունները»։

Г. А. АКОПЯН

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ РАЗВИТИЯ СТРАН
ВОСТОКА В ЭПОХУ ПОЗДНЕГО ФЕОДАЛИЗМА
(XVII—XVIII вв.)

Резюме

Основываясь на учении Маркса и Энгельса об общественно-экономических формациях и их высказываниях по истории стран Востока, автор останавливается на некоторых особенностях развития этих стран в эпоху позднего феодализма (сравнительно долгое существование общины, патриархально-родовые отношения среди кочевых племен, взаимоотношения с оседлым населением и отрицательная роль их верхушки в экономической и политической жизни страны, наличие отсталых форм землевладения, землепользования и эксплуатация крестьян, слабое развитие буржуазных отношений в городе, отсутствие централизованного национального государства и пр.).

Вместе с тем автор утверждает, что решающим фактором, тормозящим развитие стран Востока на рубеже нового времени, явилась колониальная политика и колониальное закабаление этих стран империалистическими государствами. Это свое положение автор иллюстрирует на примере Индии, Ирана, Афганистана и др.